

Osvrti, prikazi, recenzije

Osvrt
UDK 37:061.3(497.13)

Vladimir Vujčić

Osvrt na drugi kongres
pedagoga Hrvatske,

Dubrovnik, 4.—6. IV 1988.

Drugi kongres pedagoga Hrvatske održan je u Dubrovniku od 4. do 6. IV 1988. godine. Osnovna tema kongresa bila je »Odgoj i obrazovanje na pragu 21. stoljeća«. Uvodni referati i brojna saopćenja tematizirani su u četiri osnovne skupine: prvo tematsko područje obuhvatilo je problematiku razvitka odgoja i obrazovanja te mogućnosti i perspektive samoupravne škole u suvremenim i znanstveno-tehnološkim uvjetima; drugo je obuhvatilo razne aspekte unutarnje organizacije, programiranja i tehnologije obrazovanja; treće, mjesto i ulogu subjekata u odgoju i obrazovanju, a četvrto, teorijsko-metodološke probleme znanosti o odgoju i obrazovanju. Prema ovim tematskim područjima odvijao se je i rad kongresa, kao i na dva okrugla stola. Na završnoj plenarnoj sjednici usvojen je i završni dokument o odgoju i obrazovanju na pragu 21. stoljeća.

Sama tema kongresa zahtijevala je određeni cjelovit odgovor na pitanje kako mijenjati odgoj i obrazovanje, već sada, da bi oni odgovorili potrebama i načinu života ljudi na ulazu u 21. stoljeće. Tema ima futuristički karakter, ali i veoma aktualne zahtjeve, jer ukoliko se već sada ne bi akceptirale potrebne promjene u odgoju i obrazovanju, i ukoliko se na tim promjenama ne počne odmah raditi, teško se može očekivati da ćemo imati odgojno-obrazovni sistem na pragu 21. stoljeća koji će odgovarati novim uvjetima, potrebama i perspektivama ljudi i društva.

Mislim da neću pogriješiti ako ustvrdim da su referati, i saopćenja, i uvodne riječi i rasprave na kongresu nastali i iskazani pod »pritiskom« krize (ekonomske, političke, razvojne) u kojoj se nalazimo. Stoga, kao da je na kongresu dominiralo pitanje kako izgraditi obrazovanje koje će prije svega biti u funkciji razvoja i privrednog rasta. Dakle, govor ciji suvremenog znanstveno-tehnološkog

o krizi odgoja i obrazovanja bio je izraz govora o krizi razvoja u kojoj živimo. To se može vidjeti i iz mnogih referata i saopćenja, ali i iz diskusija koje su na kongresu iznesene. To se, također, jasno vidi i u završnom dokumentu kongresa: naglasak je na prilagodavanju odgoja i obrazovanja izazovima znanstveno-tehnološke revolucije kao odlučujuće poluge za izlazak iz ekonomske, pa i društvene krize te za uspostavljanje privrednog i ukupnog društvenog rasta i napretka.

Čini se da je primarno iz tog ugla sagledavano i pitanje o dosljednoj diferencijaciji i individualizaciji učenika i nastave u školama, zatim pitanje o identifikaciji i poticanju darovitih i talentiranih, o programiranju i uvođenju nove obrazovne tehnologije u škole i procese obrazovanja u cjelini itd. Međutim, treba postaviti odlučno pitanje: može li se napraviti cjelovita i čovjeku i društvu primjerena koncepcija odgoja i obrazovanja ako se ona razrađuje uglavnom pod »pritiskom krize«, a napose pod pritiskom krize razvoja, u kojoj doista jesmo. Upravo zbog toga jest i dominiralo na kongresu, eksplicitnije ili implicitnije, pitanje kako obrazovanje uskladiti s potrebama znanstveno-tehnološkog razvoja i rasta. U centar odgojno-obrazovne problematike stavljena je znanstveno-tehnološka revolucija, potreba za neposrednim uključivanjem u vlak te revolucije.

Istaknuta je, dakako, i druga strana medalje koja se zalaže za ekološku dimenziju znanstveno-tehnološke revolucije, za razvoj socijalističkog i samoupravnog društva, svestrano razvijene ličnosti, i neka druga povezana pitanja, pa je ta tendencija istaknuta i na jednom mjestu u završnom dokumentu kongresa: nužnost da se razvija i primjerena ekološka svijest kod mladih naraštaja, kako bi se zaštitili od negativnih posljedica znanstveno-tehnološke revolucije. Međutim, zahtjevi za humanizacijom, razvojem ekološke svijesti i ukupne samoupravne kulture življenja, nekako su sagledavani tek kao »dodatak« zahtjevu o uspostavljanju čvrste veze između znanosti, tehnologije i obrazovanja. Ukoliko bi se tražile glavne komponente te nove paradigme o obrazovanju, one bi bile sljedeće: znanost — tehnologija — obrazovanje — rast. A na toj liniji bi onda

u obrazovanju trebalo postaviti zahtjeve o dosljednoj diferencijaciji i individualizaciji učenika i nastave, o odgoju i obrazovanju kao primarnim mehanizmima za transfer znanosti i znanstvene slike svijeta kao znanosti koja »radi« i »proizvodi sve«. Nastojanje je tu da se odgovori na pitanje kako zapravo i odgoj i obrazovanje konstituirati da maksimalno budu sredstva za »znanstveno proizvodnjenje života« u njegovoj cjelosti. Bez obzira na to što se je tu i tamo govorilo i o potrebi za humanizacijom ljudi i društva, o izvjesnoj opasnosti od robotizacije proizvodnje i rada u cjelini, o zaštiti čovjekova zdravlja i okoline, ipak je navedeno pitanje dominirajuće, i ono kao da zamagljuje sve ostale probleme i dileme u odgoju i obrazovanju.

Takvi pristupi odgoju i obrazovanju, ovdje moramo to reći, u cjelini su *fragmentarni*. A ta fragmentarnost u pristupu, koja je karakterizirala drugi kongres, proizlazi iz postojećeg njutnovsko-kartezijanskog svjetonazora, koji svijet shvaća kao stroj, prostor i vrijeme kao apsolutne kategorije, kretanje kao kauzalno djelovanje, razvoj kao linearni rast i tome slično. Pristup o kojemu je riječ, a koji se je odrazio i u promišljanjima odgoja i obrazovanja u nas, zapada u izvjesne proturječnosti. Na primjer, s jedne strane se insistira na znanstveno-tehnološkom razvoju, ali iz paradigme razvoja kao rasta, a s druge strane na zaštiti čovjeka i njegove okoline od tog istog razvoja i rasta. Očito je da s takvom koncepcijom nešto nije u redu. A s njom nije u redu zato što počiva na metodologiji koja više nije primjerena. Svjedočanstvo za to možemo naći i u knjizi poznatog fizičara i filozofa *F. Capra*, koja je u nas prevedena pod naslovom *Vrijeme preokreta*. Ovaj je autor podvrgao veoma temeljitoy i argumentiranoy kritici kartezijansko-njutnovsku paradigmu svijeta i čovjeka u njemu, i na jednom mjestu o tome kaže: »Sada postaje očiglednim da je pre naglašavanje znanstvene metode i racionalnoga, analitičkog mišljenja dovelo do stavova koji su izrazito antiekološki. Doista, upravo priroda racionalnoga mišljenja priječi razumijevanje ekosistema. Racionalno mišljenje je linearno, a ekološka svijest nastaje intuicijom nelinearnih sustava. Jedna je najteža stvar koju ljudi naše kulture trebaju uvidjeti je činjenica da, ako se radi nešto što je dobro, tada umnažanje toga dobrog ne mora

nužno značiti nešto još bolje. To je, po meni, bit ekološkog mišljenja. Ekosistemi se održavaju kroz dinamičnu ravnotežu koja se zasniva na ciklusima i fluktuacijama, a to su nelinearni procesi. Linearni pothvati, kao što su neograničeni ekonomski i tehnološki rast — ili, da navedem određeniji primjer, usklađivanje radioaktivnih otpadaka kroz goleme vremenske raspone (na primjer radioaktivno djelovanje otpada plutonija računa se na pola milijuna godina, a nema načina da ga se kontejnira — n. nap.) — nužno će se sukobiti s prirodnom ravnotežom i, prije ili kasnije, uzrokovati ozbiljne poremećaje.«¹ Prema tomu, očito je, postoji bitna proturječnost između poimanja znanstveno-tehnološke revolucije kao funkcije rasta i u funkciji rasta i primjerenog odnosa prema ekosistemu. Razvoj ekološke svijesti kao svojevrsnog dodatka tehnološkom rastu i »eksploataciji prirode« neće mnogo pomoći u rješavanju problema u odnosima između čovjeka i prirode. Stoga i nama prijeti opasnost da zalaganje za suvremeni tehnološki razvoj i rast i ulogu obrazovanja u tome nehotice — možda dobro namjerno — pretvorimo u tehnokratski razvoj i konstituiranje društva. Granica između tehnokratskog i tehnološkog razvoja nije čvrsta — ona je veoma fluidna. Stoga nije naodmet reći da smo se, ako je suditi po napisima i nastupanjima onih koji su »agresivniji«, koji su pod zahtjevima krize i oblandom modernizma veoma glasni, veoma približili granici s koje nije teško prijeći u tehnokratski koncept odgoja i obrazovanja. Na tu činjenicu upozorava veoma dramatično *F. Capra*, a u kontekstu ovog našeg izlaganja ona je veoma aktualna, kada kaže i ovo: »Prema kineskoj mudrosti, nijedna od vrijednosti koje naša kultura ističe nije suštinski loša, ali, odvojivši ih od njihovih polarnih suprotnosti, usredotočivši se na *yang* (patrijarhalno i samopotvrđivanje, moć i natežanje, a zapostavljanje *yin* ili ono što je ženstveno, prijemljivo, suradujuće, intuitivno, sintetizirajuće — n. nap.) i zadržavši ga moralnom vrlinom i političkom moći, stvorili smo sadašnje tužno stanje. Naša se kultura ponosi što je znanstvena; naše se vrijeme smatra znanstvenim. U njemu vlada racionalno mišljenje, a znanstvena spoznaja se često smatra jedinom prihvatljivom vrstom

¹ *F. Capra, Vrijeme preokreta, Globus, Zagreb 1986, str. 42.*

spoznaje. Uglavnom se ne priznaje da je moguća intuitivna spoznaja ili svijest koja je isto tako vrijedna i pouzdana. Taj stav, poznat kao scijentizam, naširoko je rasprostranjen i njime su prožeti naš obrazovni sustav i sve druge društvene i političke ustanove.² Upozoravamo da nam zaista prijete »opasnost«, ako ne sagledamo i »drugu stranu medalje« — a to nećemo bez totalnog (znanstvenog, filozofskog i političkog) pristupa³ — da odgoj i obrazovanje konstituiramo scijentistički odnosno tehno-kratski. Sve više će u njemu biti elemenata yang (najtecateljskog, agresivnog, racionalnog, analitičkog, samopotvrđujućeg, individualističkog, zahtijevajućeg, moćno-nadmoćnog, privatnog, egoističnog i tome slično), a sve manje od onog yin (prijemljivog, intuitivnog, sintetizirajućeg, humanog i tome slično). Zahtijeva se, po svemu sudeći, mnogo kompleksniji pristup promišljanju odgoja i obrazovanja nego što je to manifestirano na ovom kongresu pedagoga.

O odgoju i obrazovanju može se govoriti sa stajališta krize razvoja, ali i sa stajališta, uzmemo li ove termine uvjetno i relativistički, krize razvijenosti. Zemlje koje su na mnogo većem stupnju razvijenosti od nas već danas govore o krizama u odgoju i obrazovanju kod njih sa stajališta krize razvijenosti, a čini se manje sa stajališta krize razvoja, koja nas opterećuje. A o tome se ne razmišlja dovoljno. Zato nam se može dogoditi da za 15 ili nešto više godina, a možda i prije, počnemo kritizirati pozicije i rješenja za koja se danas tako vatreno zalažemo. Mi se, primjerice, danas zalažemo za dosljednu diferencijaciju učenika u školi i za potpunu individualizaciju nastave i učenja, a u razvijenim zemljama (Engleska, SAD) razmišlja se o tome kako da se ti modeli rigidne diferencijacije, koji postoje u njihovim školskim sistemima, ublaže ili čak prevladaju u cjelini. Jedan stav iz završnog dokumenta na kongresu o tome kaže ovo: »Znanje i sposobnosti pojedinaca, kao

osnovni pokretači razvoja društva, moraju postati i osnovni kriteriji njihove diferencijacije i promocije u profesionalnom usmjerenju i zapošljavanju.«⁴ Mada nije jasno iz ovog dokumenta, kao ni iz nekih prije donesenih (onog od SSRNH o preobražaju odgoja i obrazovanja), kako provesti tu diferencijaciju, što ona u biti znači, ipak je zalaganje za diferencijaciju u obrazovanju postavljeno kao nepobitan zahtjev (sveto pravilo).

Istraživanja u svijetu, međutim, jasno pokazuju da »problem diferencijacije« u školama nije tako jednostavan kao što se mislilo, jer se na taj način ne rješava, a sve je više istraživanja koja to eksplicitno pokazuju i zahtjev za maksimalnim razvojem i učenjem svih. Proces krute diferencijacije, u Engleskoj poznat pod nazivom »streaming«, u SAD kao »tracking« sistem, kao jedan od načina sistematske individualizacije nastave i obrazovanja te profesionalnog napredovanja učenika i studenata, isključivo je zahtjev da se ostvari maksimalno učenje i maksimalno razvijanje svih, tj. da se svatko maksimalno razvija u skladu sa svojim mogućnostima i dispozicijskim potencijalima. Mislim da je nakon uspješne sinteze ranijih istraživanja i uspješno provedenog istraživanja A. C. Kerckhoff pokazao da se utjecaji grupiranja učenika prema sposobnostima u srednjim školama u Velikoj Britaniji ne ostvaruju prema očekivanjima. On je identificirao dva pristupa grupiranju učenika u srednjim školama: jedan je tradicionalni, a drugi divergentni. Tradicionalni pogled na grupiranje učenika u školama pretpostavlja da će grupiranje prema sposobnostima pridonositi akademskom napredovanju svih: to znači da će visoko sposobni učenici napredovati u akademskom smislu prema svojim sposobnostima i da neće biti zadržavani ili usporavani od manje sposobnih, i obrnuto, da će manje sposobni također napredovati prema svojim mogućnostima i ostvarivati vlastiti obrazovni maksimum. Divergentni pristup je, međutim, zastupao tezu da će učenici u visoko sposobnim grupama postizati dobre rezultate, a oni u manje sposobnim grupama slabe — drugim riječima, da će visoko sposobne grupe učenika napredovati maksimalno u učenju, a ma-

² F. Capra, nav. dj., str. 40.

³ Doduše na kongresu je bilo filozofa i nekih drugih stručnjaka, ali očito s redukcionističkim pogledima na složenu problematiku odgoja i obrazovanja i načinima mišljenja koji, usudjem se reći, s obzirom na svoju apstraktnost i nepovezanost s postojećim problemima, ne mogu pridonijeti racionalnim promjenama u ovoj sferi društvenog života. Teško je očekivati da će stručnjaci iz drugih struka dati doprinose sferi odgoja i obrazovanja ako se jače ne afirmiraju u vlastitoj struci.

⁴ Završni dokument o odgoju i obrazovanju na pragu 21. stoljeća, Drugi kongres pedagoga, Dubrovnik, 1988, str. 2.

nje sposobne će još više zaostajati u akademskom napredovanju.

Nakon provedenih istraživanja A. C. Kerckhoff je zaključio da postoje jaki dokazi za hipotezu divergencije, ali ne i za tradicionalnu hipotezu o grupiranju učenika prema sposobnostima i o utjecaju tog grupiranja na njihovo akademsko postignuće. On je zaključio ovako: »Bez obzira koje prednosti nastavnici mogu očekivati od grupiranja prema sposobnostima, nema dokaza ovdje da grupiranje povećava uspjeh na testiranju — osim među učenicima u visoko sposobnim grupama.«⁵ Rezultati, dakle, pokazuju da će učenici različitih nivoa sposobnosti postići u akademskom pogledu više ako su uključeni u visoko sposobne grupe, i da će postići manje ukoliko su uključeni u manje sposobne grupe učenika. Oni, dakle, ne podržavaju tradicionalno mišljenje da će diferenciranje učenika po znanju i prirodnom sposobnostima samo po sebi pomoći da svatko uči i napreduje prema svojim sposobnostima.

Nije nam cilj da ovdje cjelovito pokažemo rezultate istraživanja o diferenciranju učenika i efektima tih procesa u školama, već da pokažemo kako deklarativna, zdravorazumska razmišljanja, kojih je pedagogija u nas prepuna, kao i uopće razmišljanja o obrazovanju, što je pokazala i nedavno održana javna rasprava o sudbini odgoja i obrazovanja u nas, ne moraju odgovarati istini; da, dakle, što se još jednom potvrđuje, pojava i suština stvari nisu isto i da ne moraju biti u značajnijoj korelaciji.

Ovo što smo rekli imalo je za cilj da pokaže da je pristup odgoju i obrazovanju na Drugom kongresu pedagoga Hrvatske bio utemeljen na fragmentarnoj osnovi, koja zapravo korijene ima još uvijek u kartezijansko-njutnovskoj paradigmi o svijetu i čovjeku, i da je bio u mnogočemu deklarativan. Mnogo je, da tako kažemo, teza i izričaja o odgoju i obrazovanju koji se sa zdravorazumskog stajališta čine posve prihvatljivim, ali sa stajališta znanosti (prakse u svijetu i istraživanja te prakse) nisu ni točni ni prihvatljivi. Međutim, taj zdravorazumski način razmišljanja o odgoju i obrazovanju, kao onaj o potrebi potpune diferencijacije u školama, jer su uče-

nici navodno genetski posve različiti i tome slično, može za uho biti veoma prihvatljiv i naizgled veoma progresivan, ali ne mora biti i točan i odgovarati istini i vrijednosnim aspektima o progresu čovjeka. Nažalost, taj zdravorazumski način razmišljanja, koji se najčešće temelji na visokozvučnim »frazama« o čovjeku, na »očiglednim istinama«, a takvih istina nema, čini se da je za našu kulturu prihvatljiviji od temeljitih znanstvenih istraživanja. Stoga se takvi načini razmišljanja nameću veoma lako javnosti koja onda prenosi u pravo ideje i stavove o odgoju i obrazovanju koji nastaju na toj i takvoj osnovi. Ne čudi stoga činjenica da je i štampa bila najprijemčivija za takve ideje i načine razmišljanja o odgoju i obrazovanju.⁶ Takvi načini razmišljanja se nastoje i od autora i od štampe inaugurirati za progresivne, antidogmatske i t. sl., a ostali za dogmatske, konzervativne, zaostale itd. Međutim, ako se temeljitije uđe u ono što ti autori govore i kako to argumentiraju, onda će se brzo vidjeti da tu ima mnogo nejasnoća i da se zapravo iz svega toga ne može jasno razabrati kako mijenjati odgoj i obrazovanje — što i kako mijenjati da bi oni funkcionirali bolje i uspješnije nego sada i dosad. Zalaganje za antidogmatsku pedagogiju, što je, razumije se, neosporna potreba, pretvaralo se je na kongresu ponekad u deklarativno a ne u temeljito istraživačko pristupanje odgoju i obrazovanju i proturječnostima u toj sferi društvenog života.

Međutim, sve što smo naveli ne osporava činjenicu da su na kongresu afirmirani i izvjesni novi akcenti i aspekti u promišljanju odgoja i obrazovanja. Napose se to odnosi na afirmaciju odgoja i obrazovanja u razvijanju suvremene znanstveno-tehnološke revolucije, mada s fragmentarnog stajališta, u afirmiranju ovih procesa kao proizvodnih snaga društva i t. sl. Ukazano je na neodrživost koncepcije didaktičkog materijalizma u našem školskom sistemu, želimo li razvijati koncepciju stvaralačke nastave i stvaralaštvo učenika i

⁵ Štampa je, zapravo, prenosila najviše one pedagoge i teoretičare koji su se, da tako kažem, najviše nadmetali »mudrim mislima« o odgoju i obrazovanju, a najmanje one koji su pokušali ili su pokušavali da svoja razmišljanja oslone na praksu razvijenih zemalja i na rezultate sistematskih znanstvenih istraživanja. Kao da je ovo vrijeme kritičara i osporavatelja a ne temeljitih istraživača.

⁶ A. C. Kerckhoff, *Effects of Ability Grouping in British Secondary Schools*, »American Sociological Reviews«, 1986, Vol. 51, No. 6, str. 856.

studenata, sposobnosti za rješavanje problema, za cjelovito (integralno) pristupanje svijetu i proizvodnji života. Afirmirana je teza o slobodnoj ličnosti i ostvarivanju slobode u odgoju i obrazovanju itd. Međutim, i pored toga ostaje činjenica da je na kongresu dominirao fragmentarni i deklarativni pristup, a to nije dovoljno za rješavanje problema.

Kartezijsko-njutnovska paradigma svijeta utjecala je i na koncipiranje obrazovanja, što i danas traje. Ona se je u sferi odgoja i obrazovanja izrazila prije svega u obliku konstituiranja i jačanja *didaktičkog materijalizma* (gomičanje obrazovnih sadržaja te stava da se iz velike količine pojedinačnih spoznaja može doći do cjeline), u obliku *parcijalizacije znanja* (sve većem cijepanju znanja u manje i međusobno odvojene sićušne dijelove) te u obliku usmjeravanja obrazovanja prema sve većoj *specijalizaciji profesije* (što je korespondiralo sve većoj podjeli rada u društvu). Kongres je, međutim, mada fragmentarno, uočio ove pojave i založio se da se u daljnjem razvoju odgoja i obrazovanja u nas one eliminiraju. Naglašeno je, pak, da odgoj i obrazovanje danas treba razvijati upravo u suprotnom smjeru: prema kvalitetnom obrazovanju, prema integraciji znanja i holističkom pristupu spoznaji, prema opće-obrazovnim aspektima u struci i kulturi uopće. Jedino se tako može prijeći na razvijanje stvaralačke, samoinicijativne, istraživački usmjerene, slobodne i kulturno otvorene ličnosti. No, i pored toga, ostaje ocjena da je u radu kongresa dominirao fragmentarni i veoma često deklarativni pristup. Malo je radova koji imaju konceptijski karakter i malo je bilo širih konceptijskih pristupa. Ali, ipak, elementi novoga, onoga što bi trebalo ugrađivati u odgojno-obrazovni sistem na pragu 21. stoljeća, uočeni su i dat je specifičan doprinos da se oni afirmiraju i naznače kao nužnost u daljnjem izgrađivanju odgoja i obrazovanja u nas. Posebno se to odnosi na afirmaciju znanstveno-tehnološkog pristupa u koncipiranju odgoja i obrazovanja, na razvijanje stvaralačke, slobodne, opće-obrazovne i općekulturne ličnosti itd. Dat je tako doprinos unapređivanju i pedagogije kao kritičke i stvaralačke znanosti o odgoju i obrazovanju, znanosti koja neće slijediti logiku političkog pragmatizma nego logiku razvoja čovjeka i njemu primjerene zajednice ljudi.

Recenzija
UDK 1:32+17

Ante Pažanin:

Moderna filozofija i politika

Informator, Fakultet političkih nauka
Zagreb 1986.

Nastavljajući svoja istraživanja filozofske baštine i recentne filozofijske literature, vođen uvjerenjem u nužnost obnavljanja praktične filozofije — odnosno filozofije politike, njezina središnjeg dijela — kao osnove najprimjerenije za izgradnju suvremenih političkih znanosti, prof. Pažanin je i u svojoj novoj zbirci rasprava okrenut pitanju izvornoga smisla čovjekova praktičnog odnosno moralno političkog djelovanja, posebice s obzirom na njegov novovjekovni zaborav i njegove konzekvence po suvremeno mišljenje. No i sama se praktična filozofija, upozorit će autor u Uvodu, i danas, usprkos zamašnim istraživanjima u smjeru njezine rehabilitacije kroz razumijevanje politike kao umnog djelovanja u političkoj zajednici, ponajčešće vidi kroz dominaciju ontologizma, fizikalizma, sociologizma ili pak ekonomizma. Teze što ih u tim preovladajućim pristupima autor izlaže u Uvodu, bile su iznesene kao obrazloženje prilikom prihvaćanja projekta »Dijalektičko utemeljenje političkih znanosti« (u okviru kojega je autor radio na istraživanju »Novovjekovnog i suvremenog utemeljenja političkih znanosti«), a artikuliranjem njihove kritike osvjetljuje se i stajalište samoga autora u njegovu raspravljanju razumijevanja praktičnoga djelovanja u novovjekovnoj i suvremenoj filozofiji.

Ontologističko razumijevanje praktične filozofije kao primjene ontologije na praktični život a filozofije politike kao njezine primjene na čovjekovo političko djelovanje, autor identificira ponajprije u djelu Spinoze i Hobbesa, a u stanovitom smislu i u Platona i Hegela. Primjena ontologije pritom je shvaćena kao dedukcija praktične filozofije (odnosno i svih posebnih znanosti) iz ontologije. Praktična filozofija nasuprot tome ima za svoj predmet upravo svakodnevno razumijevanje čovjekova života i djelovanja u političkoj zajednici kao

practiciranje životne mudrosti i dobrog života, onoga što bi Aristotel imenovao razboritošću (i u čemu, domaće autor, možda još odzvanja upravo ona cjelina ljudskih znanja koja bi bila okosnicom i suvremenih političkih znanosti). Praktična filozofija u liku fizikalizma, sociologizma ili ekonomizma, pak, razumijeva se kao izvedenica iz koncepcije prirodno-ga prava odnosno načina materijalne proizvodnje koji ovdje igraju onu ulogu što ju je u prvome pristupu imala ontologija. Četvrta vrsta praktične filozofije te onda i posebna mogućnost utemeljenja političkih znanosti jest »Marxovo izvorno povijesno mišljenje kao mišljenje konkretnog povijesnog totaliteta«, kao »zbiljnosti primjerena praktična filozofija« koja je u sebi sačuvala mogućnost za razvitak cjeline znanja (usp. str. 5). Tek jedna takva, povijesno dijalektički koncipirana praktična filozofija, smatra autor, mogla bi biti temeljem suvremenih političkih znanosti.

Rehabilitirati praktičnu filozofiju ne znači dakako puku implementaciju nekog povijesno prošlog nacrtu, ali ne ni posve novu konstrukciju nastalu uz odbacivanje »historijskog sjećanja«; pokušaji utemeljenja praktične filozofije odnosno političkih znanosti u nekih od istaknutih mislilaca novoga vijeka kao i oni kod predstavnika suvremene filozofije i nadalje su relevantni. Upravo je njihovo kritičko čitanje i razumijevanje s obzirom na mogućnost praktične filozofije primjerene našem doba ono što povezuje rasprave sjedinjene u knjizi *Moderna filozofija i politika*. S obzirom na vrst ovoga teksta, neke ćemo od njih podrobnije prikazati, dok će ostale morati biti predstavljene tek naslovom.

U prvoj raspravi, naslovljenoj »Dualizam teorije i prakse kod Descartesova«, autor pokazuje da je upravo taj dualizam, a ne onaj supstancijā mišljenja i protezanja, temeljni, budući da moralna i politička praksa nije svediva na pravila metode jasne i razgovijetne spoznaje te zahtijeva posebna praktična pravila što ih je Descartes izložio kroz svoj *morale par provision*. Interpretirajući u svjetlu takva uvida Descartesova *Pravila za upravljanje duha* (1628) i *Raspravu o metodi* (1637), autor najprije izlaže njegovo razumijevanje jasnog i razgovijetnog znanja do kojega ingenium dopijeva slijedeći pravila metode predstavljena u potonjem spisu. U Descartesovu se shvaćanju znanosti kao novovjekovne *sapientia universalis* — cjeline

znanosti što ih ingenium razvija o sebi kao onome koji spoznaje — i njezinu razlikovanju od umijeća ogleda prekid s dotadanjim, posebice antičkim, razumijevanjem znanosti za koje je bilo mjerodavno njihovo predmetno područje. Ingenium, tj. duh ili subjekt u svojim spoznajnim mogućnostima utjelovljuje sada istinu bića i stvari i sve je na razvijanju te spoznajne moći kao ljudske mudrosti u »univerzalnu mudrost«, i to, Descartesovim riječima, na »ispravnom putu istraživanja istine«. Autor nadalje interpretira četiri pravila metode izložena u *Raspravi o metodi*, te Descartesove metafizičke meditacije kako su izložene u istome spisu. I metodička skepsa vrijedi samo za teoriju (»traženje istine«) u kojoj valja odbaciti sve o čemu bi se i najmanje moglo sumnjati; u praksi se, međutim, odnosno »u pogledu čudorednosti pokatkad treba povoditi za nazorima, za koje se zna da su vrlo nepouzdana, tako kao da su izvan sumnje« (usp. str. 23). Jednokratnost i osobitost praktičnoga djelovanja, naime, ne mogu čekati na ustanovljenje jasnosti i razgovijetnosti. I upravo tu, drži autor, leži dualizam teorije i prakse u Descartesu. Da je Descartes uvidio specifičnost praktičnoga znanja, dade se zaključiti već iz njegove opaske da se ljudi u svakodnevnome životu vladaju ponajprije prema uvriježenim nazorima, kao i iz zahtjeva što ga je Descartes u svojim ranijim spisima postavio umu — naime da u pojedinačnim slučajevima ukaze volji što valja činiti. Rezervirajući metodičku skepsu i njezina pravila za teoretske sudove, Descartes nastoji osmisliti praktično djelovanje izlaganjem maksima privremenog morala u trećem dijelu *Rasprave o metodi*. »Naglasak ne leži na privremenosti«, navodi autor upozorenje R. Spaemanna, »nego na značenju riječi *provision* kao opskrbe (Proviant), i to, nastavlja autor, »kao potpune i nepozive opskrbe praktičnoga života, njegove originalnosti i odgovornosti« (usp. str. 30). U prvoj od tri, odnosno četiri, maksime toga morala riječ je o slijedeću »nazora najrazboritijih«, poštivanju zakona i običaja domovine te zadržavanju one vjere u kojoj je čovjek odgajan, te se tako izlaže objektivni sadržaj privremenog morala. U drugu je uključen moment subjektivne odluke, naime odluke da se ustrajno pridržava jednom usvojenih nazora, a izvjesnost kakvu smo nalazili u području teoretske spoznaje u liku jasnosti i razgovijetnosti ovdje je

oličena u postojanosti, pouzdanosti i sl. »Otuda se 'moramo', čak kad u jednim nazorima 'ne primjećujemo više vjerojatnosti nego u drugima',... ipak odlučiti za jedne i držati ih zatim ne više kao nepouzdana, ukoliko se odnose na praktičnu djelatnost, već kao sasvim istinite i pouzdane, jer je pobuda, koja nas je na njih potakla, takva, tj. pouzdana, izvjesna i istinita« (usp. str. 33). Interpretirajući Descartesov komentar treće maksime — koja nalaže da se, budući da subjekt može vladati samo vlastitim mislima, nastoji mijenjati sebe a ne »red u svijetu« — autor navodi na to da se Descartes njime navraća na svoj mladenački stav po kojemu je volja rukovođenja umom, tj. umnim uvidom, jer ona »po svojoj prirodi teži samo za onim stvarima koje joj naš razum prikazuje na neki način kao moguće« (usp. str. 34). Umjesto da formulira i četvrtu maksimu, Descartes obznanjuje odluku da i nadalje razvija svoje »zanimanje« — to jest usavršavanje svojega uma po pravilima metode jasnije i razgovijetne spoznaje — a izlaganje zaključuje ponovnim upozorenjem na jedinstvo uma (= razuma) i volje. A »ukoliko Descartes doista napušta dualizam teorije i prakse«, zaključuje autor svoja razmatranja, »on pri tome ne prolazi ništa bolje od bilo koje druge filozofije identiteta koja od nužde čini vrlinu. A od nužde čini vrlinu svaka ona filozofija koja ne razlikuje izvjesnost i istinu slobodne prakse od izvjesnosti i istine nužne teorije« (str. 35). Pa ipak, dodaje autor, svojim uvidima u osebnost područja praktičnoga života koji su uslijedili nakon pravila jasnije i razgovijetne spoznaje, odnosno metodičke skepse u pogledu teoretske spoznaje izgradnjom *morale par provision*, Descartes je pokazao da je svjestan potrebitosti drugačijega znanja na tom području (o kojemu onda nije razvio nikakvu etiku ili posebnu filozofiju prakse); i ne samo to, već je i izbjegao »'nihilističke' konzekvencije novovjekovnog racionalizma, matematicizma i funkcionalizma ne samo istinitošću svoga ontološkog dokaza nego i istinitošću *morale par provision*« (str. 36).

Spinozina izreka *naturae homo particula est*, piše autor u ranije neobjavljenome tekstu »Prirodno pravo i filozofija politike kod Spinoze« kojega ćemo također nešto opširnije prikazati, uzima se kao polazište njegove filozofije politike. S obzirom na takvo poimanje čovjeka, filozofija politike bi bila utemeljena

na filozofiji prirodnoga prava, a ova na filozofiji prirode, odnosno u Spinozinoj ontologiji kao nauči o bogu ili prirodi kao substanciji koja je *causa sui et rerum*. No takvo tumačenje, smatra autor, ne bi pogodilo smisao Spinozinih promišljanja političkoga života, kojega valja urediti »po nalogu razuma«, odnosno »prema moći i volji svih zajedno«. Interpretirajući četiri vrste spoznavanja izložene u *Raspravi o ispravljaju razuma* odnosno *Etici*, autor pokazuje da se »vrijednost i aktualnost Spinozine filozofije (...) za nas danas ne sastoji u definiranju i sistematiziranju (...) metodičkog znanja, njegova operacionaliziranja i na njemu razvijene moderne tehnike, nego u dubokim uvidima u raznolikost ljudskog znanja« (str. 55). Riječ je o znanju stečenom po kazivanju, znanju zadobivenom iskustvom koje nije određeno razumom, znanju kao zaključivanju iz posljedice na uzrok, te znanju u kojemu se »stvar poima samo iz njezine biti ili pomoću spoznaje njezina najbližeg uzroka« (usp. str. 56) i kojega Spinoza u *Etici* naziva *amor dei intellectualis sub speciae aeternitatis*. Iako svojim razumijevanjem istine i bitka kao izvjesnosti adekvatne ideje izražava upravo dualizam novovjekovne filozofije subjektivnosti, najviše dobro kao istinsko dobro Spinoza shvaća šire od svojih suvremenika. Najviše dobro, ako je suditi po njihovim djelima, vide ljudi, drži Spinoza, u bogatstvu, časti i osjetilnome užtku; oni pak, primjećuje autor, odgovaraju Aristotelovim dvama nižim načinima ljudskoga života, biosu poetikosu i biosu politikosu. Bios theoretikos, pak, i u Spinoze je, u svjetlu promijenjena određenja teorije u novome vijeku, najviše dobro u liku novovjekovne metode i reflektirane spoznaje. Pretpostavka ozbiljenja najvišeg dobra — kao »najvišeg ljudskog savršenstva«, u Descartesa ingeniuma kao mudrosti — »pronaći sredstvo za *ozdravljenje razuma i čišćenje njega* (...), da bi on uspješno, bez zablude i po mogućnosti savršeno spoznao stvari« (usp. str. 60). Među vrstama znanja što ih nabraja Spinoza i od kojih, ravnajući se prema sredstvima nužnim za postizanje svrhe, valja odabrati najbolju, autor upozorava na *experientia vaga* kao onaj pojam iskustva što ga Spinoza ima na umu govoreći o znanju stečenom iskustvom koje se »nudi tako slučajno« i za koje »nemamo nikakav drugi moment iskustva koji mu se suprotstavlja; stoga nam ono istodobno vri-

jedi kao nepokolebljivo» (usp. str. 55). A takvom iskustvu, smatra autor, upravo je »nekoristan i nepotreban metodički indukcionalizam i empirističko nastojanje da se iskustvo preispita pomoću metodičkih i tehničkih instrumenata ili da se pak upotpuni eksperimentom ili nekim drugim oblikom naknadnog metodologizma, jer se izvorno političko iskustvo, znanje i djelovanje kao živo na živome opire svakom takvom naknadnom eksperimentu i metodi« (str. 61, podv. M. P. —J.). Ono što povezuje *Političku raspravu* i *Raspravu o ispravljanju razuma* upravo je istaknuti pojam iskustva, a razlog nedovršavanja tih spisa po autorovu sudu leži u tome što se za takvu vrstu znanja Spinoza nije mogao ugledati na filozofiju svoga doba. S obzirom na navedene momente Spinozina mišljenja, autor nadalje ispituje mogućnost da se, nasuprot uvriježenoj interpretaciji, Spinozina praktična i politička filozofija razumije ne tek kao područje primjene teoretskog metodičkog znanja, već suglasno Spinozinu shvaćanju iskustva ili prakse, i to ponajprije kroz knjegovu *Političku raspravu*. Jer, odgovor na pitanje kako Spinoza razumije političku zajednicu, odnosno državu i političko djelovanje, smatra autor, daje se očitati upravo u svjetlu Spinozina razumijevanja odnosa iskustva, tj. prakse, i teorije. Interpretirajući Spinozine misli o odnosu strasti i razuma, kao i one o svrsi države, slobodi, demokraciji, »slobodoumnosti« i političkome djelovanju građana, autor naznačuje da će iskustvo u *Političkoj raspravi* biti pojmljeno empiristički, dakle u duhu Spinozina vremena, te će prednost pripasti »novovjekovnom racionalizmu i njegovu izvođenju ljudske prirode iz supstancijalne općenite prirode, a ljudskog djelovanja 'iz ustrojstva' tako shvaćene 'same ljudske prirode'« (str. 65). Drugim riječima, »Spinozin pokušaj rješenja 'proturječnosti teorije i prakse', usprkos njegovu zagovaranju 'oprobanog iskustva' i dragocjenim pojedinačnim uvidima koji odudaraju od dominantnih nazora njegova doba i upućuju na izvorni smisao teorije i prakse, ostati (će) zatočen ograničenostima racionalizma i empirizma novoga vijeka« (str. 64).

Prikazali smo dvije od pet rasprava iz, uvjetno, prvoga dijela autorove zbirke, dijela u kojemu se kroz razlaganje djela odabranih mislilaca novoga vijeka (osim Spinoze i Descartesa, uvrštene su i rasprave o Hobbesu, Kantu i Hegelu) nastoji pokazati ponajprije relevancija

njihova promišljanja prakse, odnosno politike i mogućnosti praktične filozofije, za ona pitanja koja bi trebala biti os i suvremene praktične filozofije odnosno filozofije politike. Moderna je filozofija u ovima kao i u raspravama koje slijede problematizirana, kao što autor ističe u Predgovoru, s nakanom da se ukaže na »pretpostavke, temelje i granice takozvane novovjekovne filozofije subjektivnosti, koja se ni u teoretskom ni u praktičnom dijelu — barem u svojih najboljih predstavnika — ne da reducirati na subjektivnost, pogotovo ne na subjektivnost operacionalizma, pa ni na komunikativnost filozofije diskursa« (str. V).

Dvoznačnost u pojmu napretka, blohovski kazano, odnosno odnos »napretka u svijesti slobode« kao slobode praktičnoga djelovanja, s jedne strane, i tehničkoga napredka s druge, tema je autorove rasprave »Teleologija rada i komunikativno djelovanje u marksizmu«. Ta se općenito naznačena tema razmatra kroz odnos rada i djelovanja i to na primjeru Lukáćeve interpretacije Marxova određenja rada iz I toma *Kapitala* (»Mi pretpostavljamo rad u obliku u kojem isključivo pripada čovjeku...«) te na primjeru Habermasovih stavova iz njegova *Priloga rekonstrukciji historijskog materijalizma*. Kasni Lukács, smatra autor, svojim uvidima u rad kao »model svake društvene prakse« u kojemu se ozbiljuju »teleološke postavke« zatvara mogućnost navlastitosti kategorija društvenoga bitka; on »lišava društvenu praksu, dakle i moralno i političko djelovanje, mogućnosti vlastite teleologije i svojevrsnog načina bitka, jer se prema Lukácsu i u njoj — makar i vrlo razgranatim posredovanjima — uvijek ozbiljuju, u krajnjoj liniji materijalno, teleološke pretpostavke« (usp. str. 118). Lukács ev pokušaj ukazivanja na »ontologijsku genezu slobode u radu« ne uspijeva razumjeti slobodu u njezinoj »specifičnoj društvenosti« — ona se, naime, ne dá razumjeti s pomoću »jedinствено-sistematskog pojma« rada. Stoga taj pokušaj ostaje u okvirima ontološke sheme tradicionalnog materijalizma. Pokušaj rekonstrukcije historijskog materijalizma J. Habermasa autor ocjenjuje plodnijim. Kratkim prikazom Habermasova razlikovanja rada i interakcije — odnosno racionalno svrhovitog i komunikativnog, praktično-emancipatorskog djelovanja — autor nas

uvodi u Habermasovo razumijevanje historijskog materijalizma kao teorije socijalne evolucije »koja na osnovi svojega refleksivnog statusa može biti informativna za svrhe političkog djelovanja i možda se može povezati s teorijom i strategijom revolucije« (usp. str. 122). Voden rezultatima suvremenih antropoloških istraživanja, Habermas ustvrđuje da Marxova koncepcija društvenoga rada kao oblika reprodukcije društvenoga života nije oblik specifično ljudske reprodukcije života. Odlučnu ulogu Habermas pridaje govoru i socijalnim sistemima uloga. »Smijemo pretpostaviti«, piše on, »da su se u strukturama rada i govora tek izvršili razvoji koji su vodili specifično ljudskom obliku ljudskog života, a time polaznom stanju socijalne evolucije. Rad i govor su stariji nego čovjek i društvo« (usp. str. 124). Kad je pak riječ o teoremu »baza-nadgradnja« kao sastavnici historijskog materijalizma, piše autor, Habermas na osnovi dosadašnjih interpretacija značenja toga odnosa (onako kako je on izložen ponajprije u *Prilogu kritici političke ekonomije*) poduzetih u marksizmu ustvrđuje da ga se razumljivo poglavito ekonomistički i da stoga valja oživjeti značenje što ga on ima u Marxa samoga. Tim se »teoremom«, naime, ne objašnjava ontološko ustrojstvo društva, već on znači »da evolucijske novine rješavaju samo takve probleme koji svagda nastaju u bazičnom području društva«, a samo to »bazično područje« u postindustrijskome društvu ne mora biti isto što i »ekonomska struktura« — »proizvodni odnosi se mogu poslužiti različitim institucijama«, reći će Habermas (usp. str. 126—127). Zahtjevu za analitičkim osvjetljenjem razloga iz kojih neko društvo evolucijski napreduje Habermas dodaje važnu napomenu, da se pravila komunikativnog djelovanja doduše ne razvijaju neovisno o zbivanjima u području instrumentalnoga i strateškog djelovanja, ali da ona ipak slijede vlastitu logiku. No, smatra autor, ni Habermas — barem na razini ove studije — ne pruža dostatnu osnovu za izgradnju praktične filozofije u marksizmu. Habermas naime previđa mogućnosti što ih za takav pokušaj otvara primjerice Marxova i Engelsova natuknica o znanosti povijesti, osobito »povijesti ljudi«, te stoga i pre-naglašava svrhovitost interesa reflektirajućeg subjekta. Teorija komunikativnog djelovanja, piše autor, ostaje stoga zaustavljena na postignuću intersub-

jektivnosti i konsenzualne idealne situacije diskursa. Habermasov zahtjev iz njegova kasnijeg rada *Teorije komunikativnog djelovanja* — naime da je nužno »traženo mjerilo samorefleksije koje seže do u svjetovnoživotne fundamente« — otvara tek pitanje što svijet života jest te da li te fundamente »samorefleksija« može uopće zahvatiti.

Ovim nas svojim pitanjem autor upućuje na svoju raspravu naslovljenu »Povijesnost svijeta života i praktična filozofija« u kojoj se razmatra odgovor što bi ga na njega dala životnosvjetovna fenomenologija. Fenomenološka, ponajprije Husserlova istraživanja, bila su predmetom autorova bavljenja i ranije, a iz njegova trajnog interesa za njih — o čemu govori i knjiga *Moderna filozofija i politika* — dade se zaključiti da prof. Pažanin u njima nalazi plodan pokušaj odgovora na ona pitanja koja su odlučna za zadaću zasnivanja jedne suvremene praktične filozofije. Stoga ćemo sažeto prikazati i ovu autorovu raspravu. Već je u *Krizi evropskih znanosti... E. Husserla*, piše prof. Pažanin, »razvijeni ili bar naznačen raznovrsni povijesni smisao filozofskog i znanstvenog poimanja raznih oblika i aspekata svijeta života« kojega se »nastoji razumjeti pomoću nove životnosvjetovne znanstvenosti kao svojevrsnog povijesnog mišljenja« (str. 153—154). Autor razlikuje Husserlovo određenje svijeta života kao »carstva izvornih evidencija« našega znanja i kao »općenitog tla ljudskog svjetovnog života«. Potonje bi određenje nadmašivalo zahtjev za znanstvenim »obistinjavanjem« filozofije i znanosti i upućivalo na svijet života kao »polje cjelovitog ljudskog života sa svim njegovim svrhama i interesima«, kao horizont svih horizonata, kao »pojam« u novom smislu« i »univerzalni problem« filozofije (usp. str. 155). Izlažući smisao toga »nepojma«, autor konzultira Landgrebeovu interpretaciju Husserlova iskaza da svijet ne postoji kao biće u svijetu kao i njegove uvide u protuslovlja »životnosvjetovne ontologije« kasnoga Husserla. Landgrebe ukazuje na značenje Husserlova stava iz *Logičkih istraživanja*, kojim je markirano novo razumijevanje svijeta suvremene filozofije — naime, da se »svaki filozofski problem mora razmotriti kako iz aspekta načina našeg odnošenja prema svijetu tako i iz aspekta predmetnosti...« (usp. str. 159, bilj. 21). Interpretirajući nadalje Husserlovo promišljanje pra-bitka kao izvor-

noga života (kojega refleksija, budući da je protjecanje i »vremenovanje« (Landgrebe), ne uspijeva zahvatiti), odnosno kao »prafakta« svijeta života, Landgrebe tvrdi da je »apsolutna nulta točka«, kao apsolutni fakt prafungirajuće subjektivnosti, tijelo, a ne svijest/refleksija. Stoga, smatra Landgrebe, »sposobnost raspolaganja našim tijelom (jest) 'transcendentalni korijen razumijevanja kretanja općenito', a u stanovitom smislu i pretpostavka svakog razumijevanja«; i nadalje: »izvorno obrazovanje svijesti horizonta je dakle predgovorno (...) U budnoj svijesti, koja je dospjela do svijesti o samoj sebi, (to) samokretanje (vlastitoga tijela, M.P.J.) je, međutim, svagda ujedno kretanje mišljenja i time govorna artikulacija« (usp. str. 162—163). Refleksija koja slijedi nakon govorne artikulacije »ontificira« — ona svijet razumije kao biće u svijetu, a ne više kao horizont svih horizonata, kao pojam a ne kao »pojam« (u novom smislu). Fenomenologija stoga, veli Landgrebe, treba pokazati kako svijet doživljavamo kao »prostor mogućnosti samokretanja«, a razumijevanjem svijeta kao horizonta nadaje se uvijek mogućnosti »bitka-u«. Budući da ovdje ne možemo ulaziti u slijed autorove interpretacije Landgrebeovih izvodenja, kao ni u prikaz ostalih rasprava što ih je prof. Pažanin uvrstio u svoju zbirku *Moderne filozofije i politika*, ograničili smo se na to da na primjeru nekoliko tekstova iz nje — u potonjem slučaju na primjeru fenomenološkog razumijevanja svijeta života — pokažemo autorovo dosljedno nastojanje da u svjetlu prošlih i suvremenih (filozofijskih) promišljanja praktičnoga odnosno političkog djelovanja otvori puteve zasnivanja praktične filozofije (tj. filozofije politike) primjerene našem vremenu. A zadaća se takve filozofije, reći će autor u jednoj od rasprava, »može ispuniti samo uvidom u specifičnosti vrlo složenog svijeta života svakog naroda i modernih država te promišljanjem povijesnog sklopa suvremenog svijeta u cjelini« (str. 188).

Moderne filozofije i politika sadrži i slijedeće (ranije već objavljene) rasprave koje nisu obuhvaćene ovim prikazom i koje ćemo predstaviti tek naslovom: »Politika kao tehnika kod Hobbesa«, »Kantova metafizika čudoreda i praktična filozofija«, »Hegelova praktična filozofija i suvremeni svijet«, »Blochov pokušaj obnove jedinstva socijalnih utopija i prirodnoga prava«, »Politika i

tehnika kao dominantni oblici života našega doba« te »Država i demokracija kao oblici političkoga«.

Mirjana Paić-Jurinić

Prikaz
UDK 32.01

John Kenneth Galbraith: *Anatomija moći*

»Stvarnost« Zagreb 1987, 171 str.
(Prevodilac: Konstantin Miles)

Jedna od temeljnih karakteristika novovjekovnog čovjeka jest omoćavanje, posredovano instrumentalnim umom koji mu je omogućio gospodarenje i namećanje volje onima kojima je to namijeđeno. Omoćavanje se može protumačiti iz određenja čovjeka kao nedostatnog bića koje se kvantifikacijom osigurava poradi prikrivanja svoje nedostatnosti. Nedokučive su granice omoćavanja, primicanja, kvantificiranja. Svjedok tomu je i njemačka priča o Ribaru i njegovoj ženi, u kojoj se istini za volju, u jednom bajoslovnom kontekstu pokazuje nezasićenost čovjekove volje za moći. (Usp. Viktor Zmegač *Antropološka bajka Güntera Grassa*, u: Günter Grass, *Lumbur*, SNI, Zagreb 1979, str. 567.) Ova tema predmetom je filozofijskih promišljanja od Nietzschea do modernih utemeljitelja filozofske antropologije Schclera, Plessnera i Gehlena.

U empirijskom smislu nezasićena želja za moći posvema je opasna, jer dovodi u pitanje opstanak čovjeka, njegova artifičijalnog i prirodnog svijeta. Opasnost je evidentna, da se ovdje izrazimo spornim terminom — u »postmoderni« kao kraju jednog davno započetog događanja. »Postmoderni« čovjek i njegov svijet zacijelo nalikuju igraču na žici koji balansira između opstanka i pada u ponor. Ako kako to biva, nikad nitko ne pada sam. Čini se da gospodarskom ludilu očitovanom u tendenciji kvantificiranja moći nikad kraja. Moć je dakle, ne slijedimo već uobičajena određenja, takvo svojstvo čovjeka (čovjek je i sam neka moć — Plessner)

koje je u stanju graditi, razarati, mijenjati ponašanja, vladati, uživati u gospodarstvu, pokoravati itd.

Načini pokoravanja mijenjali su se tijekom povijesti upravo onako kako su se mijenjali i usavršavali političko kulturni obrasci i tehnički instrumenti vladanja masama. Mase su moć osjećale na vlastitoj koži. Obrat se zgodio tada kada su se »zalci« moći toliko zarinuli u tkivo mase da je ova morala ustati i sebe uspostaviti kao subjekt novog tipa moći.

Priče o moći literarizirane, bajloslovne, realističke i stručnjačke zacijelo izazivaju pozornost kako kod djece tako i odraslih. Moć je zanimljiva svima, i onima koji je imaju, i onima koji je nemaju. Prvi bi htjeli više, pa kažu: »Moći, još moći«! Drugi žele bar nešto pa kažu: »Bar krhotinā moći, dajte nama«! Tako je to s praksom moći!

Zavirivanje u njezinu anatomiju pripada teoriji. Jedan takav pokušaj priredio je američki inteligent John Kenneth Galbraith (1908), nama prvenstveno poznat kao autor više knjiga o organiziranom kapitalizmu, tj. o svijetu organizirane moći. Ova knjiga bavi se teorijskim objašnjenjem instrumenata, tipova i izvora moći. Autor ovdje pripovijeda o *kondignoj, kompenzacijskoj i kondicioniranoj moći*. Izvorište kondigne moći je u sili. Subjekti njome nameću volju svoju. Svako rebeliranje u pravilu se kažnjava. Drugi tip moći je kompenzacijska. Pokoravanje volji subjekata moći osigurava nagradu. Nagrada može biti u novcu, zemlji, ustupcima, privilegijama, kućama, lijepim i zgodnim ženama itd. Razlika između kondigne i kompenzacijske moći je u pozitivnom i negativnom nagrađivanju. Treći tip moći je kondicionirana moć. Zasniva se na promjeni vjerovanja onih kojima je adresirana. Ona izvire iz racionalnosti i odbarenosti subjekta nekim sposobnostima uvjeravanja, da ne kažemo *manipuliranja* i vođenja. Dok su kondigna i kompenzacijska vidljive u kaznama i nagradama kondicionirana je subjektivna.

Izvori zavise od tipova moći, a kreću se u rasponu od ličnosti, vlasništva i organizacije. Ličnost je u izravnom odnosu s kondignom i kondicioniranom moći. U pravilu su isprepleteni izvori i tipovi moći. Vlasništvo počiva na kompenzacijskom tipu moći. Tko ga posjeduje uvijek može potčiniti drugoga ku-

povanjem volje. Pa ipak, organizacija je u suvremenosti svakako najvažniji izvor moći.

U povijesnom razvoju, dinamici moći, kako to autor pokazuje, pojavljivali su se različiti subjekti moći. Pretkapitalistički je svijet svoju moć izražavao u ličnosti duhovnih i svjetovnih vladalaca, koji su kombinirali vlasništvo s organizacijom. S pojavom kapitalizma zbio se pomak od ličnosti k vlasništvu, dok se u visokoorganiziranom kapitalizmu zgodio još jedan pomak k organizaciji. Organizacija je naprosto zbrisala ličnost. O dominaciji ličnosti moglo se govoriti do kraha liberalizma. Horkheimer je to s pravom označio krajem individualnog djelovanja. Privatni poduzetnik/vlasnik nestao je iz organizacijske sfere. Došlo je do rastavljanja ličnosti, vlasništva od organizacije. Na mjesto ličnosti stupila je *tehnostruktura* kao stvarni reprezentant kondicionirane moći. Ona je olice nje grupnog stručnjačkog specijalističkog djelovanja i odgojena na paradržim distribucije moći. Distribucija moći nalikuju koncentričnim krugovima. Odnos od prvog do zadnjeg kruga predstavlja količinu, raspon u količini moći.

U sklopu problema koji se tiču moći svakako su oni o odnosu organizacije korporacije i vojnog establishmenta. Neumitna je činjenica poslovna isprepletenost države i korporacija. Država zakonima regulira okvire djelovanja korporacija. Jake korporacije ponajčešće nastoje na pokoravanje države/državnih službenika svojim interesima. U državi svi su tipovi moći u opticaju. Kondigni je u uporabi poradi nasilnog obračunavanja s prekršiteljima normi. Kompenzacijski služi ukoliko se nekoga nagradom želi pokoriti, ušutkati ili možda uljuljkati. To su ugodna potčinjavanja lakog traženja duše za račun socijalnih probitaka i promaknuća. U američkom predsjedničkom sustavu prevladava kondicionirani tip moći. Poradi toga velika pozornost posvećuje se predsjednikovu nastupu u medijima, kontaktima s javnošću itd. Kondicioniranje postiže se željena slika svijeta i života. Razlog tomu je strogo vođenje računa o informacijama namijenjenim javnosti. Ovom metodom služe se ljudi u vojnom establishmentu, religijskim ustanovama i medijima. Mediji počivaju na iluziji moći. Ako su u izravnoj vezi s nekom korporacijom, partijom, tada su zapravo neki sekundarni izvori i instrumenti moći.

Nakane ovoga pisca čini se nisu bile velike. On je, kako je i pokazao u zaključnom razmatranju, prosječnog čitatelja htio upoznati s prirodom, gradom, tipovima, instrumentima izvorima i povijesnim mijenama moći. Pravo, zapravo podastro je kod nas rijetku — a čini se da je kod nas sve rijetko i specifično — nadasve zanimljivu teorijsko-empirijsku studiju o jednoj svima nama omiljenoj temi.

Andelko Milardović

Recenzija
UDK 316.77

Tomislav Đorđević: *Komunikacija i vlast*

»Mladost«, Beograd 1988., str. 223

Poznati jugoslavenski komunikolog dr T. Đorđević je u svojoj najnovijoj knjizi kritički analizirao odnos vlasti i javnog komuniciranja, problem koji se danas nalazi u središtu svih rasprava o teoriji i praksi javnog komuniciranja. Koliko je znanstveno razjašnjenje toga problema važno, najbolje se vidi i po brojnim izrekama na sastanku jugoslavenskih novinara koje sadašnja interregnumska pozicija nosilaca javne riječi (radija, novina i televizije) između ancilskog i samostalnog položaja obeshrabruje i dovodi do pometnje.

Dr. Đorđević uočava tu složenu poziciju pa upravo zbog toga poduzima serioznu analizu odnosa između vlasti i javnog komuniciranja radi strukturiranja jednog demokratskog samoupravnog sistema javnog komuniciranja u funkciji globalnih društvenih odnosa, s jedne strane, kao i egzistencijalnih odnosa u sferi neposrednog rada i života, s druge strane.

Autor je raspravu podijelio u dva dijela. U prvom dijelu se analiziraju problemi političke komunikacije genetsko-strukturalno-funkcionalnom dijalektičkom metodom koja osigurava pristup bitnim odrednicama političke komunikacije. Polazeći od Marxovih uvida da je javna komunikacija (u što se uključuje politička, kulturna i sve ostale forme

javnog komuniciranja) »ostvarena kultura koja preobražava materijalnu borbu u duhovnu i idealizira njenu grubu materijalnu formu«. Đorđević precizno uočava da se taj proces razvija od totalitarnog prisvajanja i anuliranja komunikativne sfere od vlasti (u svim vrstama političkih diktatura) do relativnog osamostaljivanja komunikativnog sloja u političkom procesu (u demokratskim i samoupravnim društvenim strukturacijama). Zbog toga se »politička komunikacija kao vid političkih borbi, ma koliko bila zaštitna maska dubljih socijalnih konflikata među politički suočenim grupama, javlja kao suma veoma protivurečnih činova« (str. 13). Zahvaljujući pojavi sve masovnijih, fleksibilnijih i djelotvornijih medija (do sistema elektroničkog komuniciranja na daljinu i u oba smjera) tutorski i ancilski položaj sistema javnog komuniciranja unutar sfere političkih procesa postaje manji i primat dobivaju mase kao i stanovita kultura političke komunikacije kao suptilna igra u pribavljanju odnosno rušenju konsenzusnih koncentracija želja i interesa neposrednih aktera u svim društveno-političkim akcijama.

Vrhunac toga osamostaljivanja sfere komunikativnog akta ostvaruje se u društvu socijalističkog samoupravljanja koje je ovladalo suvremenim elektroničkim sistemima za dvosmjerni prijenos poruka. Tek u samoupravnom društvu politička komunikacija postaje konstruktivna dimenzija političkog procesa. Dok u totalitarnim sistemima nema komunikacije u smislu dijaloga, nego postoji samo saopćavanje vlasti narodu, jednosmjerno informiranje, u suvremenim demokratskim društvima javno-politička komunikacija postaje »mreža činova komunikativnog suočavanja i sukobljavanja subjekata političke prakse, koji se putem svoje komunikativne veze objektiviziraju u sopstvenom subjektivitetu« (str. 31).

Pošto je time izabrio komunikativnu metapoziciju, autor na slijedećim stranicama minuciozno prikazuje složenu dijalektiku toga oslobađanja komunikativnog podsistema od »zagrljaja« političke birokracije koja do posljednjeg trenutka ne ispušta iz svojih ruku upravo podsistem javno-političke komunikacije.

U drugom dijelu knjige autor analizira povijesni razvoj podsistema javno-političke komunikacije od direktivnog sistema javnog informiranja i manipuliranja do delegirane samoupravne ko-

munikacije s kojom »informativni sistem i sam stiče karakter složenog razvodnog mehanizma dvosmernog uticaja i dalje od bazičnih do izvedenih sfera udruženog rada« (str. 194).

Kao bitnu karakteristiku delegirane komunikacije autor s pravom navodi inicijativu. »Inicijativom označavamo sve što se iz interpretativno vrednosnog sloja informativne strukture može izvesti kao podloga motivisanosti delegacija da deluju jednosmerno u procesu delegatskog odlučivanja« (str. 195). Odnos između javnog komuniciranja i slobodne razmjene rada autor shvaća dijalektički, interaktivno; tako da samoupravna praksa javnog komuniciranja nije moguća bez slobodne razmjene rada, isto kao što ni slobodna razmjena rada nije moguća bez slobodne javne komunikacije. Autor ističe: »... kretanje poruke u vertikalnoj ravni objedinjuje sva ona zbivanja koja prate jednu inicijativu iz bazičnih sfera udruženog rada ka instancama odlučivanja. Ali, tome toku prethodi živa socijalna interakcija samoupravljača u horizontalnoj ravni njihovog međusobnog odnošenja radi artikulisanja ideja i inicijativa koje se posredstvom delegacije plasiraju na izvedenim instancama samoupravnog sporazumevanja« (str. 209). Ovdje se očito nazire novi induktivni model generaliziranja opće volje na bazi sporazumjevanja na horizontalnoj ravnini počevši od najneposrednijih proizvođača i građana. Prema tome, »delegirana komunikacija označava celinu činova komunikativne prakse ostvarenih u domenu razmene poruke, među delegacijama delegiranim iz različitih sfera udruženog rada, preko kojih — kao preko živih posrednika — te sfere udruženog rada delegiraju informativno obrađene inicijative, gledišta i volju na izvedenim instancama delegatskog odlučivanja« (str. 206).

U cjelini gledano, ova knjiga svakako predstavlja vrlo solidnu komunikološku analizu razvoja sistema javnog komuniciranja s posebnim osvrtom na temeljne odrednice samoupravnog socijalističkog društva, koje nastoji da dovede do »pe-restrojke« sadašnji još uvijek jednosporno strukturiran i od politokracije zarobljen podsistem javno-političke komunikacije. Osamostaljujući taj podsistem i tražeći izgradnju višeg tipa političke kulture u javno-političkom dijalogu svih sa svima i o svemu, dr T. Đorđević daje prilog produbljivanju demo-

kratskih odnosa ne samo u sferi javne komunikacije nego i u sferi preobrazbe političkog sistema u cjelini.

Mario Plenković

Recenzija

UDK 930.85+947+950+32.01

Karl August Wittfogel: Orijentalna despotija

— Usporedno istraživanje totalne moći »Globus«, Zagreb 1988.

Karl August Wittfogel nama je već poznat pisac napose po svojim istraživanjima kineske povijesti (1931. objavluje *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, a od 1947. do 1966. radi kao profesor kineske povijesti na Vašingtonskom univerzitetu i objavljuje mnoga istraživanja, od kojih nam je većina pristupačna), kojima se svrstao u red vodećih svjetskih stručnjaka za to područje. Početkom 1957. objavljeno je prvo izdanje *Orijentalne despotije*, no zbog raznih krivih tumačenja i brojnih nerazumjevanja tada iznesene problematike (napose Tökejevih i Kosambijevih / kasnije izdanje) izdanje iz 1981. godine — prema kojemu je rađen Globusov prijevod — značajno pridonosi (širem) razumijevanju Wittfogelove tematike. *Orijentalna despotija* danas je, smatram, jedna od fundamentalnih knjiga za komparativno proučavanje socijalnog i političkog fenomena i oblikovanja suvremenog mišljenja, a s primarnom tendencijom ka komparativnoj studiji povijesti i društva Kine i Rusije.

Od Herodota i Aristotela (tumačenja kojim je razgraničena Azija od Evrope razgraničenjem dvaju sistema ropstva: privatnog od političkog), preko Tome Akvinskog i Machiavellija (koji je modelu grčkog despotstva pridodao moderniju varijantu turskog despotizma i povijesnu varijantu rimske imperije), Bodina i Montesquiea (azijska despotija zasnovana na geografiji), Humea, A. Smitha (napose isticanje prisvajajuće vladarske moći društava Kine, Indije i starog Egipta), Jamesa Milla, Richarda Jo-

nesa, J. S. Milla i mnogih drugih, te Marxovih, Engelsovih, Max Weberovih, Lenjinovih, Plehanovljevih, Tocquevilleovih i brojnih drugih i kasnijih istraživanja hidrauličkog društva i orijentalnog despotizma), Wittfogelova je osnovna namjera ponovna »provjera« Marxova (Engelsova i Lenjinova) aspektiranja azijskog društva i orijentalne despocije. Ta »provjera« uključuje i preispitivanje pojma mnogolinijskog razvitka i razvitka društva kao takvog.

Prišavši komparativnom studiju fenomena totalne i totalitarne vlasti, Wittfogel u svakom insertu svog istraživanja upućuje ne toliko na posljedice teorije jednolinijske evolucije iz prošlog stoljeća (uz obrazloženje da su njezini predstavnici previdjeli hidrauličko društvo zbog posljedica industrijske revolucije, a ne zbog izbjegavanja sagledavanja birokratsko-despotičkog realiteta) — teorije koja je svojim istraživanjima »izgubila iz vida« sudbinu najvećeg dijela stanovništva Zemlje — koliko na posljedice, još uvijek žive, teorije »marksizma-lenjinizma«. »Pod dojmom brutalne nepoznanosti kojom je marksizam — lenjinizam razmatrao goruća pitanja vremena, mnogi su autori preuzeli značajne elemente sovjetske konstrukcije društvenog razvitka zajedno s marksističko-lenjinističkim objašnjenjem kapitalizma i imperijalizma« (str. 354). Kao žrtvi komunističke (i fašističke) moći (autor propituje njezine fenomene: kolektivno rukovođenje i autokraciju, ekonomiju i ekonomiju moći, samoreprodukciju i samolikvidaciju, komparira agrarne krize u Sovjetskom Savezu i komunističkoj Kini itd.; eksplicira makroanalitičku revoluciju), Wittfogelu je primarna namjera »pokušati definirati specifičnosti nezapadnog, poluupravljačkog sistema despotske vlasti i tumačenje komunističkog totalitarizma kao totalno upravljačke i još despotskije varijante tog sistema« (str. 5). Zatim identifikacija pojmova takvog sistema, društvene strukture i promjena te postavljanje u zahtjev objašnjenja društveno-povijesno značajne razlike između — Marxom pojmljenih — »potpuno« azijskog od poluazijskog (ruskog) društva i drugih (različitih) oblika društvene organizacije. Utoliko više što su Marx, Engels i Lenjin u periodu prije oktobarske revolucije dijelili isto mišljenje o azijskoj koncepciji društva, a koju danas marksističko-lenjinistički »velikosvećenici« odbacuju. Jednako tako, i kao baza institucionalnih analiza orijental-

ne despocije u transformaciji; specifičnost hidrauličkog društva ne podnosi jednolinijsku evolucijsku shemu, nego prezentira osnovu za studij višelinjskog aspekta društvenog razvoja.

To je, ujedno, bio zahtjev i prva premissa za analizu drevnih društava Kine, Indije, Egipatske faraonije, Perzije, Mezopotamije, društva Inka i kulture Maja, Latinske Amerike, Babilona, a potom i dijela arapskog svijeta — Bliski istok — i predmongolsku Rusiju. Autorovo istraživanje temelji se na obilnom dokumentarnom materijalu i verificiranim istraživanjima — a ujedno zahtijeva i povratak opravdanju tih dokumenata i analiza od stručnijih istraživanja, usmjerenih ispitivanju fenomena orijentalne despocije. Na osnovi tih istraživanja, izlaže prvu povijesno-sociološku studiju koja staljinizam interpretira kao oblik agrarno-menedžerske despocije.

Fenomeni orijentalne povijesti neopodno su zbog ukazivanja na konvergenciju dvaju svjetova: totalitarnog i ne-totalitarnog; zbog ukazivanja na milenijesno iskustvo birokratskog despotizma i njegove veze s menedžerskim totalitarnim sistemom našeg vremena. Oni su, također, nužni zbog povijesno nepremostive potrebe za preispitivanjem »marksističko-lenjinističke moći«, koja povezuje ideološke i političke metode da bi eliminirala teoriju i povijest orijentalnog društva, na osnovi kojih onda, nužno, i pojam mnogolinijskog razvitka. Sve, pak, proizlazi — kako ćemo vidjeti — iz Marxova i Engelsova, a kasnije Lenjinova zanemarivanja analize diktatorske birokratske države i njezine komparacije s orijentalnim despotizmom (azijskim načinom proizvodnje; u daljem tekstu ANP). Već i sam izraz »orijentalna despocija« za autora je presudno povezan s predodžbom krajnje teškog oblika apsolutističke moći.

Dosada najprecizniju komparativnu studiju azijskog s evropskim društvenim oblicima (antički, feudalni i građanski), napose sa sovjetskim, čini deset poglavlja. Ovom prilikom bilo bi nepoželjno analizirati svaki odjeljak zasebno te, potom, cjelovitu tematiku, jer bismo se kod nekih — premda precizno razrađenih — detalja morali zadržavati mnogo duže no što je to ovdje dopustivo. Zbog toga smatram poželjnim kraći globalan pregled, da bismo još jednom zajedno prokomentirali Marxovu i napose Lenji-

novu »obnovu« orijentalno-despotskih sistema — tu zastrašujuću tajnu revolucije.

Na osnovi arheoloških i vlastitih analiza, autor pretpostavlja egzistenciju kulture birokratskog centralizma, neophodnu za organizaciju velikog broja ljudi, za konstrukciju i održavanje efikasnih kanalizatorskih sistema i vladajućih birokratskih grupa. Nasuprot statičkim teorijama sredine, ističe prirodne i historijske uzroke koji su presudni za prelinaku i aktualizaciju prirode, društva, kulture, djelovanja. S te marksističke pozicije određuje uvjete i mogućnosti razvoja hidrauličke agrikulture te, tako, i menedžersko-despotske vlasti, društva, države. Prirodna okolina i njezina specifična svojstva (poljoprivreda s navodnjavanjem ili bez navodnjavanja), geografski rajoni (sušna, polusušna i vlažna područja), neophodni su za razumijevanje daljnjih karakteristika ovih društava, prije svega hidrauličke — državno-menedžerske — ekonomije. Ali institucionalni poredak kakav je hidrauličko društvo mora za njegovo razumijevanje pored geografskih, tehnoloških i ekonomskih faktora afirmirati i napose značajne kulturne pretpostavke kojima mijenjanje prirodne okoline donosi sa sobom manje tehničkih a više organizacijskih promjena. Tako hidrauličko društvo postaje specifično upravo po svojim primarnim elementima: hidrauličkoj organizaciji i agrohidrauličkoj despotiji; elementima koji jedno drugo uvjetuju, a čija je povezanost stvorila takvu aparatsku državu koja se održala tisućljećima (kada su je uzurpirale industrijske i komercijalne snage Zapada koje su agrarnomenedžerskom sistemu despotskog Orijenta postavile novi oblik i smjernice).

Menedžerski organizirana agrarnodespotska država ovisi, dakle, o organizaciji (oblicima i djelatnosti) hidrauličke kulture. Pored navedenih uvjeta slijedi — fundamentalno — naglašavanje autorova isticanja uloge političkog vodstva — režima, na čijim se osnovama temelji razvoj građevinskih djelatnosti (hidrauličkih i nehidrauličkih), promet (pošta i obavještajna služba), vojna djelatnost, popis stanovništva i knjigovodstvo — kao primarnih djelatnosti. Aspekt moći nad ljudima i pomoćnim prirodnim izvorima jest ono suštinsko što hidrauličkog (svjetovnog i duhovnog) vladara razlikuje od vladara srednjovjekovnog antičkog Zapada. Država, a ne

privatni vlasnik, upravlja većim dijelom (ne previše brojnih) industrijskih radnji. 'Specifičan' oblik državnog režima obuhvaća organizacijsku moć (uprava) hidrauličke države i njezin prisvajajući potencijal, njezino vlasništvo i (nasljedno) pravo, religiju, totalnu — jer neograničenu — moć države.

Zato što je jača od društva, menedžerska — aparatska — država ispoljava birokratsku vladavinu (što ukazuje na izvornost riječi birokracija: vladanje preko biroa), u kojoj je razvoj privatnog vlasništva zakočen zakonskim, fiskalnim, sudskim i političkim faktorima. »Orijentalno vlasništvo bilo je politički nemoćno« (str. 110), istaknut će Wittfogel, a profesionalni činovnici koji su — u pravilu — upravljali hidrauličkim državama, i koji su u jednoj osobi sačinjavali administrativnu, sudsku, vojnu i poresku vlast, bili su gospodari i vode čvrstog, strukturalnog i operativnog poretka — režima. Totalna moć hidrauličke despocije, iako je neograničena, nije međutim i sveprisutna. U svakom aspektu agrarnomenedžerske totalne moći vladari agrarnodespotske države interese naroda nužno podređuju svom razložnom optimumu, tako da je, u principu, »hidraulička despocija dobronamjerna prema narodu po obliku a neprijateljska po sadržaju« (usp. str. 152). Za održivost despotske moći hidrauličke države presudan je razložni optimum vladara (nasuprot optimumu naroda), koji se temelji na teroru (obuhvaća sve glavne vrste: menedžerski, fiskalni i sudski teror).

Tako je spomenuo političku nemoć privatnog vlasništva, autor ovaj fenomen ipak propituje, a čini to iz nekoliko bitnih razloga. Prije svega zato što — kao vrsta totalne moći — agrarnomenedžerska despocija uz svoju egzistenciju ne podnosi nikakve značajne političke snage. Zatim, ispitivanje institucionalnog orijentalno-despotskog društva s aspekta vlasništva ukazuje na poznavanje mnogih oblika i stupnjeva razvoja privatnog vlasništva koji su koordinirani i u ostalim društvima (nepokretno: uglavnom zemlja — i pokretno vlasništvo: oruđe, sirovine, roba, novac) kao fundamenti dviju najvažnijih sekundarnih grana hidrauličke privrede: industrije /obrta/ i trgovine. Ovisno o vrsti hidrauličkog društva postoje i različiti oblici vlasništva pa, prema tome, Wittfogel navodi jednostavna, polukompleksna i kompleksna hidraulička društva, kojima odgovaraju jednostavan, polukompleksan i

kompleksan oblik hidrauličkog vlasništva. Postaje jasno da je privatno vlasništvo odlučan sastavni element hidrauličkog društva — kao i svakog društva u kojemu se vlada despotski — u kojemu, kao i privatno poduzetništvo, dobiva različite oblike u obrtu, trgovini i poljoprivredi. Međutim, bilo koji hidraulički posjed uvijek je samo »posjed koji ne pribavlja moć nego samo prihode« (str. 295).

Politički aspekt privatnog vlasništva upućuje, pored isticanog, i na jedan veoma značajan faktor organizacije hidrauličkog društva — na nastajanje birokratskog bogatstva iz kojeg se stvara privatno vlasništvo, ali koje svoju osnovu ima u državnom vlasništvu iz kojega nastaje. Wittfogel će ustvrditi da se unutarbirokratska raspodjela privatnog vlasništva dešava u političkim uvjetima koji se ne daju objasniti iz samog privatnog vlasništva, nego iz egzistencije klasa u hidrauličkom društvu.

Pored jednostrano ekonomski shvaćene države (Adam Smith) i obrazloženih nedostataka takvog shvaćanja, Wittfogel ističe važnost političke moći pri stvaranju vladajuće hidrauličke klase. »Nastajanje golemih režima u mnogim modernim industrijskim zemljama i pojavljivanje totalitarnih država u SSSR-u i Njemačkoj omogućuje nam da spoznamo državnu moć kao dominantan određujući razlog za klasno raščlanjivanje i za sadašnjost i za prošlost« (str. 298). Kao i drugdje, i ovdje bitan proizvodni faktor hidrauličkog društva — voda za navodnjavanje — ima presudnu ulogu.

Prvi društveni rascjep (u gornji povašteni i donji zapostavljeni sloj) prema autoru se vremenski podudara s pojavom jake menedžerske države čiji gospodari i korisnici čine nadređenu klasu u odnosu na »mase običnih ljudi« koji su, iako osobno slobodni, isključeni iz privilegija moći. U samoj sposobnosti donošenja odluka i postupanja s ljudima, vladajuća klasa agrarnomenedžerske despocije od svojih je početaka podijeljena. Odlučan razlog takve podijeljenosti čini položaj u hijerarhiji moći, a bogatstvo je uvijek sekundaran faktor. Ono što aktivnu jezgru vladajuće klase hidrauličkog društva čini različitom i od feudalnog plemstva i od moderne buržoazije manifestira se oblikom njezine organizacije, naime kroz organiziranu, centraliziranu i polumilitarističku jedinicu. Na osnovi toga autor će koris-

titi hidrauličku jezgru i njezine gospodare kao jednu od klasno najsvjesnijih grupa u povijesti čovječanstva. Na čelu aparata je vladar, a zatim hijerarhijski slijede činovništvo (civilni i vojni činovnici priznatog položaja, iako vojska kao oruđe prinude nije i nužno birokratska ustanova) te, uz jezgru, biosocijalne a često i operativne dopune.

I unutar klase kojom se vlada postoji rascjep, ovisan, primarno, o oblicima i dimenzijama aktivnog vlasništva, dok razlike u odnosu prema režimu u tom, kako ga naziva: apolitičkom svijetu nisu od presudnog (ili čak nikakvog) značenja.

Komparativno sa hidrauličkim društvom, u kojem vladari rijetko manipuliraju svetim učenjem, i u SSSR-u će — konstatira Wittfogel — svjetovna državna doktrina potpuno nadomjestiti državno vjerovanje. Prijenos orijentalne despocije ekspliciran je veoma brojnim navodima; primjerice, kada ističe Lenjinovo određenje diktature proletarijata kao »vlasti koja nije vezana nikakvim zakonima«, na osnovi kojeg onda ukazuje na mnoge (Lenjinove) zablude i poluistine, ali i na značenje diktatorskog režima i njegova odnosa s Orijentom; ili, primjerice, ističući ideokratsku vlast totalne menedžerske države i društva ili Staljinov pokušaj stvaranja totalitarnih mitova, sličnosti u monopolu organizacija; komparirajući napose Kinu i SSSR u, kako smo ranije istaknuli, upravo svim aspektima; napose studirajući Marxa (Engelsa i Lenjina).

Misli A. Smitha i Jamesa Milla razvili su dalje predstavnici klasične nacionalne ekonomije (R. Jones i J. S. Mill), a na njima se uvelike bazira Marxova koncepcija azijskog društva i njegova specifičnog načina proizvodnje. Ali — kako je dalje dobro zapaženo — Marx je postao odlučan pristalica ove koncepcije tek svojim boravkom u Londonu 1850—1853, nakon ponovnog proučavanja J. S. Milla, Smitha, Jonesa, Berniera i — s nesigurnom konstatacijom — Jamesa Milla. Marxov prvi nacrt *Kapitala* iz 1857/58. već ističe snažnu motiviranost azijskim društvom i usporedbu azijskog, klasičnoantičkog i feudalnog s modernim industrijskim društvom. »Za našu je svrhu dovoljno da istaknemo njegovo azijsko tumačenje triju zemalja koje danas ponovo igraju glavnu ulogu na političkoj pozornici: Indije, Kine i Rusije« (str. 356).

Trajno postojanje azijske države Marx je uočio u 'raspršenom' stanju orijentalnog stanovništva u samodovoljnim selima. Ovo je teza koju i Wittfogel bespogovorno prihvaća i potcrtava kao presudnu za razumijevanje teme (Usporedno istraživanje totalne moći).

Uspoređujući Marxov »poluazijski« model, ruska izolirana sela i, na toj osnovi izgrađen, veoma centralizirani oblik despocije, te Marxom definirano »opće (državno) ropstvo«, Wittfogel će uputiti na Lenjinom preuzeta Marxova određenja »poluazijskog« — za rusko društvo — i »orijentalne despocije« — za caristički režim. Za razliku od Lenjina, koji je azijsku koncepciju želio (i uspio) primijeniti u svojoj okolini, Marxu je prije svega bilo stalo do utvrđivanja posebnosti pretkapitalističkih društava, da bi produbio razumijevanje kapitalističkog društva i njegova načina proizvodnje. Međutim, »karakteristično je da je prvi marksist, koji je preuzeo koncepciju azijskog društva, bio i prvi koji ju je osakatio — sam Marx«, a učinio je to zbog napuštanja ideje birokratske vladajuće klase — na čije mjesto postavlja državu (usp. str. 362). Daljnji prigovori Marxu odnose se na njegovu oslabljenu artikulaciju hidrauličkog u orijentalnoj despociji (radovi iz 1857/58), a naglašavanje institucionalne formacije azijskog društva; što ukazuje i na njegovu nesklonost da razmotri menadžersku stranu orijentalne despocije.

Uz Marxovu institucionalnu dvoznačnost, Wittfogel primjećuje i terminološku, te upućuje na »svečanu proklamaciju« Marxovih društveno-povijesnih principa iz Predgovora *Prilogu kritici političke ekonomije*, u kojoj iznosi jednolinijsku shemu društvenog razvitka (četiri društvena načina proizvodnje kao 'progresivne epohe ekonomskih društvenih formacija'). Ipak Wittfogel priznaje Marxu puno pravo na takvu shemu, jer ona i nije jednolinijska — s obzirom na Marxovo poznavanje azijskog društva iz 1853. — nego kao takva predstavlja kamen spoticanja za komunističke ideologe (usp. str. 366).

Ovi Marxovi negativni koraci imaju za analizu azijskog društva posebnu važnost. »Kao član grupe koja je namjeravala stvoriti totalno menadžersku i diktatorsku državu, i koja je nastojala ostvariti svoje socijalističke ciljeve 'pomoću despotičkih zahvata u pravo vlasništva i građanske odnose proizvodnje',

Marx je vjerojatno bio svjestan određene neugodnih sličnosti između orijentalne despocije i državnog poretka koji je planirao« (str. 371; potcrtala S. G.). Radi objašnjenja istaknuti su Bakunjinovi prigovori iz *Državnosti i anarhije*.

Retrogradni momenti Marx-Engelsove interpretacije orijentalne despocije u praksi su memorirani usponom totalitarne menadžerske aparatske države SSSR, oktobra 1917. i kasnije. Ovome je posebno pridonijela Lenjinova devijacija Marxova shvaćanja ANP, naime:

- (1) Lenjin ne spominje menadžerske funkcije orijentalnog despotizma, odnos sa carskom despocijom i njezino značenje;
- (2) potpuno su pogrešno shvaćene vladajuća klasa orijentalne despocije i (proturječnosti u određenju) ruska vladajuća klasa;
- (3) plan nacionalizacije Rusije i konflikt s Plehanovljem;
- (4) napuštanje azijske koncepcije 1914. godine;
- (5) neuočeno značenje financijskog kapitala i uloge vlade carističke birokracije u Ruskoj ekonomiji;
- (6) *Država i revolucija* pojašnjena Engelsovim *Anti-Dühringom* i *Porijeklom porodice...* umjesto Marxovim *Kapitalom* i, s obzirom na to:
- (7) isticanje Engelsa kao jedinog autoriteta u pitanjima »modernog socijalizma« — u predavanju »O državi«.

Kasnija razmatranja i konflikti u razmatranjima »feudalnog« na mjestu ANP dovela su upravo do graničnog fenomena — ne samo u SSSR-u nego i u Aziji. »Teorija azijskog društva ugrožavala je komunističko vodstvo u Aziji time što je kapitalističkom Zapadu pripisivala ne samo sposobnost ugnjetavanja nego i stvaralačku djelatnost« (str. 385). Zatim, olakšavajući nacionalističkim vodama Azije odbijanje moskovske dogme kao spiritus movensa vlastite politike, čime je također ugrožavala komunističko vodstvo, a činila je to i zasjenjivanjem isticanja pitanja privatnog vlasništva. Napokon, ona je vrhovno vodstvo svjetskog komunizma činila svjesnim nužnosti dovođenja do odumiranja koncepcije menadžersko-birokratske azijske države. Kiniski su komunisti teoriju ANP odbacili 1928, a za Sovjetsku je Rusiju bila pre-

sudna Lenjingradska konferencija 1931. Ne priznajući Marxovu i Engelsovu »orientaciju« interpretaciju Rusije, Staljin i njegovi sljedbenici tom su prilikom, kao marksističku, sagledali misao (realitet) birokracije — vladajuće klase i nisu je prihvatili; odbacili su, također, azijsko-birokratsku interpretaciju kineske džentrije (pripadnici birokratskog sloja koji nisu bezuvjetno obavljali poslove vlade), tvrdeći da teorija ANP ugrožava djelovanje Kominterne u polukolonijalnim i kolonijalnim azijskim zemljama.

Veoma skeptičan prema Staljinovom poznavanju Marxa i koncepta azijskoga, Wittfogel će istaknuti posebno uočeno Staljinovo naglašavanje »feudalne« teze — njegovo negiranje »geografske sredine« kao određujućeg uzroka društvenog razvitka i izlaganje jednolinijske razvojne sheme triju zapadnih oblika klasnih društava, bez upućivanja na Aziju.

Menedžersko-birokratski koncept ANP na totalno je ideološko povlačenje doveo komunistički pokret »koji je pod zastavom marksizma — lenjinizma stvorio totalitarnu 'socijalističku' državu (str. 391). Tri su oblika ideološkog zamagljivanja ANP za Wittfogela očigledna: ono se zbiva otvoreno i legalno u trećini komunističkog svijeta; u većini mnogocentričnih industrijskih država zasnovanih na privatnom vlasništvu zbiva se prikriveno i ograničeno, a u mnogim nekomunističkim zemljama Orijenta zbiva se jedva skriveno i vrlo uspješno.

Utjecaj komercijalnog i industrijskog Zapada na Orijent dovodi do razlikovanja danas najmanje četiriju oblika odnosa između Zapada i azijskog društva. Wittfogel specificira Tajland (tip I: daljina i nezavisnost) kao manje-više nezavisno hidrauličko društvo; Rusiju (tip II: blizina i nezavisnost), za čiju politiku, nasuprot otomanskoj Turskoj, nisu bili presudni inozemni 'savjetodavci'; Meksiko, Peru, Indoneziju i Indiju (tip III: potpuna i jednostavna ovisnost) i IV. tip ograničene i složene ovisnosti, čijim glavnim predstavnicima smatra otomansku Tursku i Kinu.

Od velikog broja orijentalnih zemalja koje su željele prekinuti agrarno-despotsku tradiciju, Rusija je — ističe — bila prva koja se usmjerila ka Zapadu. Ta činjenica ima presudnu važnost »jer je Rusija prije 1917. u svom zapadnjačkom razvitku bila daleko napredovala, i jer je poslije 1917. postala najjača pokretačka snaga antizapadnja-

čke djelatnosti u Aziji i ostalim dijelovima svijeta« (413). Razvoj sovjetske Rusije razvio je, međutim, »čudovište koje Rusiju tjera na azijsku restauraciju« — novu sovjetsku birokraciju (o kojoj govori Lenjin 1921). Novo aparatsko (Wittfogelov izraz; znači: despotsko) društvo naziva se »novi feudalizam« i »državni kapitalizam«, što ne uključuje i ispravnost tih naziva jer — uočeno je — krajnje centralizirani politički poredak SSSR-a ne može se označiti kao »feudalizam«, jednako kao što se »državnim kapitalizmom« ne može točno označiti sovjetski privredni poredak (isključujući privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i slobodno tržište robe i rada).

Komparativna analiza Kine jasno eksplicira totalno menedžerski poredak, u što se, pod vodstvom Mao Zedonga, ona razvila kolektivizacijom seljačke poljoprivrede.

Razdoblje druge industrijske revolucije pokazuje otvorenost historijske situacije i zabrinutost čovječanstva nad opasnošću neobuzdane birokratske vladavine. Na osnovi suvremene političke karte ne možemo još ništa precizno konstatirati. Odgovor na osnovno Wittfogelovo pitanje dati će povijest.

Sanda Glavač

Prikaz
UDK 327:061.3

Redovna godišnja konferencija Udruženja za međunarodne studije

St. Louis od 30. 03. do 03. 04. 1988.

Redovna godišnja konferencija Udruženja za međunarodne studije, održana u St. Louisu od 30. 3. do 3. 4. 1988., okupila je više od 900 sudionika iz 41 zemlje. Već same te brojke dovoljno govore o tome da se Udruženje za međunarodne studije uspješno afirmiralo kao nezamjenjiv instrument okupljanja stručnjaka raznih profila čija su istraživanja međunarodnog karaktera. Upravo taj veliki zajednički nazivnik, u ko-

jemu dominira međunarodni karakter, čini od ovog udruženja unikalno tijelo međunarodne znanstvene suradnje koje svake godine dobiva na brojnosti svog članstva ali i na kvalitetu ostalih aktivnosti.

Specijalizirajući istraživanja, njihov cilj i domete, a vodeći uvijek računa o zajedničkom nazivniku koji zahtijeva atribut međunarodnog istraživanja, brojni istraživači međunarodnih odnosa, profesori i analitičari našli su u Udruženju za međunarodne studije (International Studies Association) forum koji stalno potiče i inspirira istraživanja i diskusiju, ukazujući na aktualnost i nužnost pojedinih istraživanja.

Ovogodišnje zasjedanje Udruženja imalo je oko stotinjak panela, okruglih stolova i radnih grupa na kojima je prezentiran velik broj referata iz gotovo svih dijelova svijeta. Taj univerzalni znanstveno istraživački međunarodni karakter dao je mogućnost da se u okviru zajedničkih rasprava i diskusija razmotre najizrazitije teme, počevši od onih globalnog, zatim regionalnog i funkcionalnog karaktera, te da se istodobno teži teorijskom sagledavanju svijeta u kojem živimo i njegovih sve kompleksnijih problema.

Vodeći računa o postojećim međunarodnim interesima i delikatnosti tema koje svojom aktualnošću utječu na istraživački duh, organizatori ovogodišnje konferencije omogućili su da se tu nadu teme zanimljive za različite profile znanstvenika, odnosno za njihove sredine. Pridržavajući se te želje za univerzalnim okupljanjem ali i teorijskim sagledavanjem međunarodnih problema, potvrđena je visoka razina okupljanjem znanstvenika koji u svojim istraživanjima daju akcent na međunarodne studije.

Iz obilja tema prezentiranih i diskutiranih na panelima teško bi bilo izdvojiti najzanimljivije, no čini se da se bez nekih pretjerivanja može reći da su tri velika sklopa tema dominirala u St. Louisu.

— Perestrojka i novo političko mišljenje u SSSR-u, uz različite aspekte analize novog sovjetskog ponašanja na međunarodnom planu bili su i ovdje u središtu pozornosti. Polazeći od analize teorijskih premisa novog sovjetskog političkog djelovanja, sklopa domaćih i međunarodnih činilaca, naznake psiholoških crta novog sovjetskog partijskog

lidera, uvjeta u kojima se zbivaju te gotovo revolucionarne promjene i mogućih međunarodnih reperkusija, iznesena je široka paleta različitih mišljenja, veoma različitih vrijednosnih sudova i ocjena. Istodobno, i sovjetske pokretačke snage koje su utjecale na stvaranje novog kursa bile su također promatrane na različite načine. U jednog dijela podnosioca referata i diskutirana prevladala je uvjerenje da su sovjetske promjene rezultat prvenstveno domaćih ekonomskih teškoća i velikog jaza koji postoji između Zapada i SSSR-a te nemogućnosti da se pronadu instrumenti daljnjeg razvoja na već ispriljenim formama. Drugi dio analitičara međunarodnih odnosa, koji se bave ovom problematikom pokušavao je vezati suštinu promjena uz osobne kvalitete i karakter djelovanja sovjetskog partijskog vođe: Mihajla Sergejeviča Gorbačova, kojega je čak i jedan od sovjetskih sudionika nazvao »prosvijećenim monahom« koji vodi tesku borbu s birokratskim i rigidnim političkim aparatom.

U tom sklopu ocjene sovjetskih zbivanja pažnju je pobudio i panel pod naslovom »Jugoslavenska iskustva i perestrojka«, na kojem su analizirane veze između jugoslavenskog socijalističkog razvoja, započetog nakon 1948. godine, i novih sovjetskih poteza. Tražeći razlike i sličnosti, vodilo se naravno računa o različitosti položaja i uvjeta u kojima se promjene zbivaju. No, ono što je bilo posebno akcentirano odnosilo se na potrebu stalnog traženja novih rješenja, bilo da je riječ o unutrašnjoj ili vanjskoj politici, i istodobno o naporu da se ta traženja ne promatraju kao neki model koji se može jednostavno prenositi ili naprosto kopirati.

Ocjenjujući međunarodne posljedice lakve nove sovjetske politike razmatrane su mogućnosti razvijanja američko-sovjetskih odnosa, promjene u strategijama supersila, spremnost za dogovorno djelovanje u situacijama postojećih regionalnih kriza i mogućnosti za aktivno djelovanje u pravcu razoružanja. Unatoč svim različitostima u pristupima, pa prema tome i zaključcima, ocijenjeno je da postoje uvjeti za stanovito poboljšanje u američko-sovjetskim bilateralnim odnosima, koje neće biti tako dramatično kao u doba detanta, ali koje ipak može voditi određenom postizanju međunarodnih sporazuma, osobito na području kontrole

naoružanja i razoružanja. Istodobno, sporazum o Afganistanu može se uzeti kao model daljnjeg zajedničkog pristupanja rješavanju kriza.

Uz te, uglavnom realistične, ocjene ni na ovom velikom skupu međunarodnih istraživača i analitičara nisu se čula mišljenja koja bi pokušala precizirati zapadnu politiku u odnosu na SSSR. Čini se da je nakon velikog vala oduševljenja Gorbačovom sada nastupilo razdoblje opreznijeg ispitivanja sovjetske politike, njezinih dinamičnih tokova ali i položaja koji ima Gorbačov. U tom sklopu još uvijek nema ni izgrađene jedinstvene politike Zapada prema Sovjetskom Savezu a isto tako ni naznake da je Zapad spreman iskoristiti Gorbačovljevu ponudu za radikalno mijenjanje međusobnih odnosa. Osim toga, ako je ocjena točna, da Zapad prihvaća novu sovjetsku politiku i da je spreman podržati pozitivne promjene koje na unutrašnjem i vanjskom planu nose Gorbačov i novo sovjetsko rukovodstvo, tada bi se s pravom moglo postaviti i pitanje da li je zapadna strana spremna pružiti podršku Gorbačovu i na taj način mu olakšati prevladavanje brojnih problema?

— U razmatranju daljnjeg kruga problema vezanih uz vojnu silu dviju superdržava analizirali su se postojeći oblici demonstriranja spremnosti za popuštanje i za traženje zajedničkih dogovora. Od konvencionalnih oružja pa do konkretnih sukoba teku mogućnosti novog pristupa međunarodnim odnosima u kojem dominira želja za sporazumijevanjem, koja je svoju posebnu manifestaciju našla u sporazumu o ograničavanju raketa srednjeg i kratkog dometa INF, za koji se očekuje da će biti potpisan prilikom Reganovog posjeta Moskvi. Niz panela razmatrao je upravo ta vojna pitanja odnosa, raspravljajući o ukupnosti vojne sile i njezinog utjecaja na karakter odnosa dviju supersila u današnjem svijetu ali i u naznaci glavnog pravca mogućeg djelovanja u budućnosti.

Posebno zanimljive bile su diskusije o Strategijskoj obrambenoj inicijativi (SDI). Američki sudionici pokazali su kako stavovi javnog mišljenja u Americi osciliraju s tendencijom opadanja podrške strategijskom konceptu koji je po najavi predsjednika Reagana trebao učiniti nuklearno oružje nemoćnim i zastarjelim. Tome se može dodati i sma-

njanje sredstava u vojnom budžetu namijenjenih SDI, a isto tako i nastojanje jednog dijela američkih političkih krugova koji traže od administracije da se pridržava ugovora o ograničavanju antiraketne obrane AMB, što praktički znači da ni jedan od projekata SDI ne bi smio voditi postavljanju bilo kakvih sredstava vojne namjene u svemir.

No, ako je sve to točno, ipak nema izgleda da bi SDI kao veliki projekt sutrašnjice mogao biti zaustavljen. Zahuktala tehnološka mašina, koja ima svoju jasnu vojnu namjenu, ali isto tako i značajnu političku podršku uz značajno profilirane ekonomske interese, posebno pojedinih američkih država, teško da se može prekinuti. Pozivajuć se na povijesne presedane u vezi s izgradnjom različitih oblika američke vojne sile i riješenost administracije da ustraje u ovom konkretnom projektu, američki sudionici bili su uvjereni da će strategijska obrambena inicijativa i u novoj administraciji, bez obzira na tko će joj biti na čelu — demokrat ili republikanac — dobiti snažnog zagovornika.

Stanovita ograničenja mogu nastati u vezi s domaćim američkim razvojem, traženjem vojnih krugova, a svakako i u ovisnosti od ukupnog međunarodnog razvoja. Međutim, ono što američki znanstvenici jasno najavljuju odnosi se na činjenicu da je koncept tzv. strategijske obrane već ugrađen u strategijsko razmišljanje i da će se nastaviti s radovima koji vode makar u dalekoj budućnosti realizaciji nekih oblika takvog defenzivnog djelovanja. Samim tim, ako se ova mišljenja prihvate kao točna, otvara se i mogućnost novog takmičenja na kvalitetno višoj razini, što može zahvatiti razne oblike vojnog sučeljavanja dviju supersila.

Zanimljiva razmišljanja prezentirana su i na panelu koji se bavio konceptom obrane bez ofenzivnog oružja. Iako ta razmišljanja imaju svoju dulju prethistoriju, smatra se da bi upravo takav model obane mogao biti efikasan u primjeni na područjima veće vojne konfrontacije. Glavni rezultat obrane zasnovane na defenzivnim oružjima, dakle na onima sposobnim da odgovore na eventualni napad izvana a ne toliko razvijenim da se prijede direktno u ofenzivno napadanje, trebao bi biti u smanjenju vojne napetosti i postizanju

određene međunarodne stabilizacije na sigurnosnom planu. U tom razmišljanju Centralna Evropa isticana je kao područje na kojem bi se moglo pristupiti stvaranju obrane zasnovane isključivo vojnim sredstvima defenzivne namjene.

— Široki spektar tema bio je razmatran u okviru analiza vanjske politike i nastojanja da se ona promatra pomoću teorijskih koncepata. I tu se pošlo od uvjerenja da nikakve teorije međunarodnih odnosa i vanjske politike nemaju svoju vrijednost ukoliko nisu čvrsto zasnovane na empirijskim istraživanjima. Stoga je i jedan od panela upravo pružio priliku za promatranja vanjske politike pojedinih sredina metodom case studies da bi se na toj osnovi izvukli neki širi zaključci. Istodobno, uz sve raznolikosti pristupa istraživanju vanjske politike i njezinih pojavnosti, zaključeno je da teorijska analiza vanjske politike ostaje i dalje u središtu istraživanja koja potiče Udruženje za međunarodne studije.

Osobito treba naglasiti značajno sudjelovanje jugoslavenskih znanstvenika na ovogodišnjoj konferenciji ISA. Profesori zagrebačkog Fakulteta političkih nauka Branko Caratan i Radovan Vukadinović bili su organizatori panela »Jugoslavenska iskustva i perestrojka«

na kojem su podnijeli uvodne referate. Prof. Vukadinović bio je podnositelj referata pod naslovom »Gorbačov i Stratejska obrambena inicijativa« na panelu posvećenom stratejskoj obrani, a sudjelovao je kao panelist o temi smanjenja konvencionalnih vojnih snaga nakon sporazuma INF. Mr Petar Stripić iz zagrebačkog Instituta za zemlje u razvoju sudjelovao je na panelu o Mediteranu s referatom »INF i mediteranska sigurnost«, dr Zoran Žic i dr Gordana Milosavljević iz Beograda Centra za strateške studije bili su organizatori panela o sigurnosti u Jugoistočnoj Aziji i na Mediteranu.

Na kraju može se reći da je ovogodišnja konferencija ISA u cjelini ispunila očekivanja. Postavljajući za svoj motto želju da se postave okviri za »vrijednosnu realizaciju mira, pravde i globalnih transformacija«, Udruženje za međunarodne studije postavilo je ne samo konkretne radne zadaće ovogodišnjem skupu. Ono je time samo otvorilo interes za brojne teme koje čekaju svoja daljnja istraživanja i analize. Sretna je okolnost da se tog posla znanstvenici okupljeni oko ISA svjesni i da mu žele i dalje posvećivati svoju pažnju.

Radovan Vukadinović